

УДК 81'373.2

Типологічна класифікація і семантична ієрархія власних назв у мові і мовленні: проблеми і перспективи

Типологическая классификация и семантическая иерархия имен собственных в языке и речи: проблемы и перспективы

Типологическая классификация и семантическая иерархия имен собственных в языке и речи: проблемы и перспективы (англ.)

**Мозговий Володимир Іванович
Мозговой Владимир Иванович
Mozgovoy Vladimir Ivanovich**

**Донецький національний технічний університет
Донецкий национальный технический университет
Donetsk National Technical University**

У статті розглядаються проблеми функціонування і передачі власних назв у зв'язку з різними підходами до їхньої класифікації і ієрархії конотативних значень у мові, національній мові і мовленні.

Ключові слова: пропріальна лексика, мова і мовлення, національна мова, динаміка норм.

В статье рассматриваются проблемы функционирования и передачи имен собственных в связи с разными подходами к их классификации и иерархии коннотативных значений в языке, национальном языке и речи.

Ключевые слова: проприальная лексика, язык и речь, национальный язык, динамика норм.

Key words: microtoponymy, versions, Russian-Ukrainian bilingualism.

Текст статті

Постановка проблеми. З моменту виникнення власних назв (ВН) для індивідуальної характеристики об'єкта, що входив до сфери інтересу конкретної людини або племені, і їхнього виділення стояками в окрему групу класу імен (III століття до нашої ери), з періоду, коли ВН стали поряд з

різнобарвною мовленнєвою творчістю людини-художника ще й основним атрибутом фіксації власності в конкретному соціумі, тобто набули правової чинності (адресно-денотативну функцію), «поетика про імена» трансформувалася в другій половині ХХ століття в окрему науку про специфічну категорію мови – ономастику, розвиток якої зупинився сьогодні умовно можна окреслити двома етапами.

Мовний етап характеризувався визначенням статусу власних назв, специфічної семантики і створенням класифікації основних типів пропріальної лексики залежно від денотативного значення (топоніміка, антропоніміка, зооніміка, астроніміка і т.п.), що стимулювало вчених до ретельного вивчення специфіки їхньої мови: етимології й етиології, лексичних, морфологічних і синтаксичних ознак, варіантів уживання і способів адаптації в іншому мовному середовищі тощо. Рубіжною для цього етапу стали теоретичні дослідження О.В.Суперанської (див. []).

Проте на певному етапі «ономастичного буму» стало зрозумілим, що мовна характеристика більшості визначених класів онімної лексики не вичерпує практичних проблем їхнього соціального буття в різних ситуаціях мовленнєвої практики, у якій головним стає не набір формальних показників мовної структури імені (-*поль*, -*град*, -*цьк* – «місто», *Шарко* – «собака», -*даг* – «гора»), а інформація про конкретний об'єкт номінації, що має безліч конотативних варіантів у різних мовців: *Санкт-Петербург*, *Петербург*, *Петроград*, *Пітер*, *Ленінград*, *Петербург*; *Ніколай*, *Микола*, *Ніколя*, *Нік*, *Колян*; *Агаф'я*, *Гапка*; *Єкатеринослав*, *Катеринослав*, *Дніпропетровськ*, *Днєпропетровськ*, *Днєпр*; *Євпаторія*, *Керкінітида*, *Гьозлов*, *Козлов*; *Єлена*, *Олена*, *Альона* тощо (див. про це []). а від розмовно-побутових, громадсько-політичних і художньо-поетичних до офіційно-ділових і юридично-правових. Соціальна природа пропріальної лексики вимагала відтепер системного перегляду принципів її класифікації, методів дослідження і практичних норм передачі і номінації при внутрішньодержавних або міждержавних зрушеннях і зміні статусу контактуючих мов в умовах постійно мінливого світу.

Продовження політики ігнорування сучасних реалій в Росії, де норми передачі топонімів і антропонімів українського походження (і не тільки українського!) опинились на рівні законсервованої константи радянських часів (*Володимир – Владимир, Мукачеве – Мукачево, Рівне – Ровно, Олена – Елена, Сіверськодонецьк – Северодонецк*), як і ненаукова революційність українських адептів національної ідеї довести свою «українськість» шляхом невмотивованого «перекладу» власних назв (*Анна – Ганна, Николай – Микола, Вячеслав – В'ячеслав, Евгений – Євген, г. Николаев – м. Миколаїв*), не тільки не враховує їхню етиологію, але й історичну динаміку процесу формування національних норм і традицій (наприклад, місто, яке передає сьогодні усталене вживання *Миколаїв*, повинно звучати як *Ніколаїв* на честь російського імператора *Ніколая І*).

Мета статті – визначити напрями реформування поглядів на процес національного нормування власних назв з урахуванням історичних тенденцій і їхнього статусу в сучасних формах державного устрою.

Виклад матеріалу. Виділення конкретної особи, предмета або явища з-посеред великої кількості їм подібних шляхом найменування відбувалося в усі часи розвитку цивілізації, що впливало на осмислення людиною унікальної природи створеного нею або її уявленням навколишнього світу, а в цьому контексті і на його соціальні відносини. Але не завжди багаточисельні варіанти номінації можна вважати власними назвами в сучасному розумінні цього поняття. Різні категорії пропріальної лексики перетворювалися на власні назви (ВН) тільки тоді, коли людина зрозуміла необхідність фіксувати свою власність і пов'язані з нею правові відносини в різних актах ділового, політичного, громадського і громадянського життя. При ситуації документального «оформлення» ВН емоційно-змістовне навантаження різних мовленнєвих уживань (*Саша, Сашко, Олекса, Саня; Худий, Манюня, Палка; Петро, Пьотр, Петруха, Петрик; Добриня, Добринюшка; Нікітівка, Никитівка, Микитівка;*

Ніколаївка, Миколаївка; Дмитрій, Дзміцер, Зміцер, Дмитро) втратило свій сенс, а багатоваріантне осмислення носія імені перетворилось на справжню власну назву як категорію права, яка позбавилася семантики слова і повинна була б прагнути до однієї, жорстко зазначеної норми (*Александр, Дмитрій, Добринін, Менишков, Ніколаївка, Палкін, Пьотр, Худяков* – російські імена і географічні назви російського походження; *Олександр, Худьо, Петро, Микитівка, Дмитро* – українські імена і географічні назви) з відповідними конотативними оцінками і інформацією про їхніх власників.

Відтак підвищена варіативність антропонімів і топонімів у межах споріднених мов при образно-емоційному побутовому, публіцистичному або художньому вживанні (*Вячеслав і В'ячеслав, Кристина і Христина, Помяловський і Пом'яловський; Константинополь і Костянтинопіль, Горловка і Горлівка, Ніколаїв і Миколаїв, Нікітівка і Микитівка, Єкатерина II і Катерина II, Ніколай I і Микола I*) не повинна провокувати ескалацію кроків до абсолютизації одномовних варіантів в адміністративній практиці. Мовна політика, яка не враховує національно-історичну парадигму власної назви (тільки *Христина, Пом'яловський, Костянтинопіль, Горлівка* або *Олена і Оленівка, Микола і Миколаївка* тощо) перетворює юридичне існування власної назви в умовність, бо людина стає позбавленою права на особове ім'я, а громадськість – на оригінальність географічних назв певної адміністративної одиниці.

З цією умовністю ми постійно зустрічаємося в Україні (і, ширше, на теренах колишнього СРСР), бо більшість сучасних чиновників, політиків і адміністраторів (від паспортиста до Президента) вчилися за радянськими або новоукраїнськими посібниками і словниками, які, по-перше, не є юридично правомочними (на них не можна посилалися при правових колізіях щодо правильності фіксації власних назв), по-друге, є, скоріше, замовленням на потребу політичної злободенності (російськомовної, українськомовної), а не є адекватними з точки зору соціальної лінгвістики, яка, враховуючи соціальний статус власної назви, забороняла б чиновникам маніпулювати ними як

звичайними словами (перекладати, перейменовувати, користуватися багатоваріантними «синонімами» тощо).

Адресно-інформативна природа пропріальної лексики і недосконала адміністративна практика щодо функціонування власних назв в конкретному мовному середовищі вимагає детального розгляду їхньої соціальної і правової специфіки, який дозволяє сформулювати деякі тези-рекомендації.

1. Методика передачі власних назв українсько-російського і російсько-українського походження на території України і Росії не може бути однаковою через різний статус споріднених мов.

Так, на території Росії російською мовою володіє більшість населення, ось чому тільки вона є державною і офіційно представляє Російську Федерацію у світі. Українська мова тут не функціонує (поодинокі вживання так або інакше поглинаються російською мовною стихією) або використовується як мова національних меншин на локально обмеженій території. При цьому в першому випадку онімна лексика вписується в російську пропріальну культуру і освоюється настільки, що набуває нових конотацій і нових офіційних норм (*Володимир – Владимир, Михайло – Михаил, Миша; Одарка – Дарья, Даша; Осипенко – Осипенков; Чепурний – Чепурной; Рівне – Ровное*), а в другому – звучить у мовленні і лише частково в офіційній нормі конкретного регіону (*Оксана – Оксана, зв.п. Оксано; Данило – Данила, р.п. Данилы; Олександр – Александр, Олександр, Олекса, зв.п. Олександре, Сашко; Хвильовий – Хвилевой, Хвylёвый, Хвилевой, Хвyleвый; Катеринівка – Екатериновка, Катериновка, Катэрынивка*). Така методика цілком слухна при превалюванні однієї мовної культури і не суперечить волевиявленню самих носіїв імен.

Зовсім інша справа в Україні, де ареал розповсюдження російської мови – майже вся держава незалежно від національності громадянського населення. Ось чому абсолютизація тут тільки української або тільки російської норми найменування здатна зруйнувати українську національну мову, філософія і світосприйняття якої будувалися в умовах реального взаємовпливу двох культур. На території України в онімній лексиці можуть і повинні співіснувати

два варіанти офіційної норми, які б ідентифікували російську або українську «власність» (*Анна і Ганна, Филип і Пилип, Єлена і Олена; Ніколаєвка і Миколаївка, Єкатеринівка і Катеринівка*), і багаточисельні мовленнєві форми в різних мовних культурах (*Йосип, Осип, Йосиф, Іосиф, Йося, Ося* тощо).

2. При передачі власних назв не слід використовувати й методику, запрограмовану на російську норму найменування, характерну для Радянського Союзу: *Микола, Миколович – **Николай, Николаевич**; Рівне – **Ровно**; Олексій – **Алексей**, Йосип – **Иосиф***.

В умовах юридично узаконених однополярних норм це призвело до прямого перекладу первинно російських форм найменування (*Елена – Олена*), на які ніхто не посилався в офіційній практиці, і, навпаки, до фонетико-графічної і граматичної «русифікації» українських онімів.

З одного боку, футбольні команди, магазини, підприємства й фірми «*Шахтер*», «*Красная Звезда*», «*Южnodонбасская*», «*Звездочка*», «*Лесная*», «*Юг*», «*Северный*» перетворювались в «*Шахтар*», «*Червону Зірку*», «*Південнодонбаську*», «*Зірочку*», «*Лісову*», «*Південь*», «*Північний*», прізвища *Семёнов* або *Точёная* – в українські *Семенов* і *Точена*, а міста *Николаев, Первомайское, Шахтерск, Никитовка, Горловка, Артемовск, Чернухино* або вулиці *Красноармейская, Советская, Столбовая, Речная* отримували «нову прописку» у назвах *Миколаїв, Першотравневе, Шахтарськ, Микитівка, Горлівка, Артемівськ, Чорнухіно, Червоноармійська, Радянська, Стовпове, Річкова*.

З іншого боку, ставали можливими наближені до російського звучання форми *Ровно, Сєверодонецьк, Єнакієво і Яворов* (а не *Рівне, Сіверськодонецьк, Єнакієве, Яворів*). Поступово скритна соціальна конфліктність у межах Радянського Союзу (внутрішня проблема), була винесена за кордони сьогоденної Росії на територію суверенної України, де національні форми стали ідентифікувати належність до нової держави. Останній факт акцентував проблему переходу від політики **освоєння** українських власних назв російською пропріальною культурою до політики їхньої **адаптації**. Відтепер

Микола, Панас, Христина, Павло або українське місто *Рівне* повинні залишатися таким і в російській інтерпретації, пристосовуючись до нових фонетичних умов (*Микола, Христина*) і граматики (*Миколаевич, Ривно*).

3. Концепція багатоваріантності функціонування етимологічно споріднених назв або імен примушує кардинально переглянути традиційні норми передачі власних назв російського походження засобами української мови.

По-перше, це стосується проблем «перекладу», за нормами якого кардинально змінюється національна ідентифікація їхніх носіїв: *Авдей – Овдій, Арина – Орина, Афанасий – Панас, Вавила – Вавило, Василий – Василь, Дмитрий – Дмитро, Ефим – Юхим, Ефрем – Охрім* (см.: [7], [8], [9]). Проблематичними в цьому контексті виглядають і рекомендації, викладені в «Українському правописі», які стосуються прикметників на означення розмірів, взаємного розміщення та сторін світу, що виступають у складі географічних назв типу *Аравійське море, мис Доброї Надії, Перська затока, Північний Льодовитий океан, Великий каньон, Нижній Новгород, Південна Америка, Північний полюс* тощо [10, с.119].

За цими рекомендаціями починають перекладати КБ «Южное» на «Південне» або шахту «Южнодонбасскую» на «Південнодонбаську» і не знають, що робити з об'єктами номінації типу назв вулиць *Речная, Североуральская, Преподавателей, Железнодорожная, Владивостокская, Сентябрьская, 8 Сентября, Октябрьская, Октябрьской революции, Первомайская, Первого мая, 43-й Стрелковой дивизии, 25-летия РККА*. Відповідь на подібні запитання криється в соціальному статусі власних назв, які, не маючи лексичного значення можуть набувати серйозного світового резонансу або значимості для представника будь-якої національної культури, а значить, перекладатися на всі мови. За цією ознакою не можна перекладати імена *Міхай* (румун), *Мішель* (француз), *Михайл* (росіянин), *Михайло* (українець), як і топоніми КБ «Южне» або шахта «Южнодонбаська», тому що

слова або корені утратили в них значення «півдня» і перетворились у соціальний інформант про конструкторське бюро або шахту в Донбасі.

Проте навіть *Южный автовокзал, Северные авиалинии, улицы Преподавателей, Шахтостроителей, Железнодорожная,* а тим більше *43-й Стрелковой дивизии, 8 Сентября, Октябрьской революции, Первого мая, Победы,* які несуть інформацію про соціальний статус мешканців вулиць, їхню близькість до школи, шахти, залізничного вокзалу, напрямку руху транспорту, всесвітньо значимі реалії, слід перекладати, щоб вони стали зрозумілими для українця, білоруса, поляка, англійця тощо: *Південний автовокзал, Північні авіалінії, вул. Викладачів, Шахтобудівельників, Залізнична, 43-ї Стрілецької дивізії, 8 Вересня, Жовтневої революції, Першого травня, Перемоги* тощо.

По-друге, концепція багатоваріантності форм власних назв залежно від національної належності вимагає введення в науковий обіг термінів «ономафон» і «морфонім», які визначають межі фонетичної і структурної адаптації: *Чичиков* – брат-слов'янин, а *Чііков* – якийся «москаль», *Святогірськ* – «Святі гор», а *Святогорськ* – «Святе місто», *Ніколай* – росіянин, а *Микола* – українець, *Тернопіль* – слов'янське місто від «тернове поле», а *Маріуполь* – українських греків тощо (дивись про це більш докладно в наступних публікаціях автора [1], [2], [3], [4], [5], [6]).

Висновки й перспективи подальшого дослідження. Фонетичні норми і правила, характерні для звичайних слів (категорії лінгвістики), поступаються в топонімі або антропонімі соціальній складовій об'єкта, зосередженій в його матеріалізованій частині – ономафоні і морфонімі. Помилки при ігноруванні цих понять переходять у площину кримінальної відповідальності за порушення прав фізичної або юридичної особи на власність. І жодні посилання на вимову в побутовому і художньому контекстах не можуть виправдати її фіксацію в адміністративно-правових документах.

У випадках із варіантами назв, характерними для сучасної російської і української традицій (*Горловка* і *Горлівка*, *Николаев* і *Миколаїв*, *Углегорск* и *Вуглегірськ*), як і в «фокустичних» перетвореннях росіян в українців: *Анна*,

Владимир, Николай, Михаил, Елена – Ганна, Володимир, Микола, Михайло, Олена (а не *Анна, Владимир, Ніколай, Михайл, Єлена*), йдеться про міжмовні ономафони і морфоніми – категорії соціальної значимості і відповідальності, дослідження яких ще попереду.

Источники и литература

1. Мозговий В.І. Російсько-український словник труднощів перекладу в контексті сьогодення / В.І.Мозговий // Вісн. Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна. – Харків, 2007. – № 772, Випуск 51. – Серія Романо-германська філологія. Методика викладання іноземних мов. – С.30-33.

2. Мозговий В.І. Методология сохранения русской культуры средствами украинского языка [Електронний ресурс] // Графская пристань. – 2007. – Режим доступу : www.grafskaya.com.

3. Мозговий В.І. Проблеми адекватності перекладу у зв'язку із сучасним статусом мов в Україні / В.І.Мозговий // Вісн. Сумського держуніверситету. – Суми, СДУ, 2007. – №1, т.2. – Серія "Філологічні науки" : У 3 т. – С.135-140.

4. Мозговий В.І. Специфіка фонологічних і фонематичних субституцій у спільному українсько-російському онімному просторі / В.І.Мозговий // Наукові записки. – Кіровоград, КДПУ ім. В.Винниченка, 2009. – Вип. 81 (4). – Серія: Філологічні науки (мовознавство) : У 4 ч. – С. 185-190.

5. Мозговий В.І., Мозгова Н.І. Роль структурних особливостей власних назв в ідентифікації об'єктів номінації / В.І.Мозговий, Н.І.Мозгова // Наукові записки. – Кіровоград, КДПУ ім. В.Винниченка, 2009. – Вип. 81 (4). – Серія: Філологічні науки (мовознавство) : У 4 ч. – С. 190-193.

6. Мозговой В.І. Универсальность языка и вариативность русско-украинского языкового пространства / В.И.Мозговой // Информационный Вестник Форума русистов Украины. – Симферополь, 2009. – Вып.12. – С.29–37.

7. Новий російсько-український словник-довідник : близько 65 000 слів / С.Я.Єрмоленко, В.І.Єрмоленко, К.В.Ленець, Л.О.Пустовіт. – К. : Довіра, 1996. – 797 с.

8. Рыкова З.Г., Щегольковская Н.В. Русско-украинский словарь / З.Г.Рыкова, Н.В.Щегольковская. – Харьков : РИП «Оригинал», 1997. – 250 с.

9. Український орфографічний словник : близько 172 000 слів / [уклад. В.Чумак та ін.]. – 7-е вид., переробл. і допов. – К. : Довіра, 2008. – 983 с. – (Словники України).

10. Український правопис / НАН України, Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні; Інститут української мови. – К. : Наук. думка, 2005. – 240 с.

О.В.Суперанської «Теоретические проблемы ономастики» Л., 1974. – 48 с.
і її монографія «Общая теория имени собственного» М.: Наука, 1973